

УДК 930.1:94(477.43)“08/12”:904–047.37

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО МИНУЛОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я (У МЕЖАХ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ)

Сергій МАЯРЧАК

*Хмельницький відділ ДП ОАСУ “Подільська археологія”
вул. Подільська, 93, Хмельницький, 29000, Україна
e-mail: hmdpoasu@gmail.com*

Історія вивчення давньоруських археологічних пам'яток лівобережжя Середнього Подністров'я почалася з 70-х років XIX ст. Протягом тривалого часу археологічний матеріал для вивчення давньоруського минулого регіону використовували недостатньо. Назріла потреба у комплексному дослідженні минулого регіону IX–XIII ст., що ґрунтувалося б переважно на осмисленні результатів проведених археологічних досліджень і знайденого матеріалу.

Ключові слова: Лівобережжя Середнього Подністров'я, давньоруський, історія вивчення, історіографія.

Історія вивчення старожитностей та їхня систематизація. Інтерес до давньоруських пам'яток Подністров'я виявлявся задовго до того, як вони були власне датовані періодом Київської Русі. Зокрема, у люстрації Подільського воєводства 1765 р. зазначено, що в містечку Карачківці над р. Смотрич є “*wały ziemne wielkie*” і ще тоді було зрозуміло, що ці вали – це залишки давнього укріплення (“*miejsce jakiegoś zamku dawnego*”)¹. Тривалий час давньоруські (як і інші) археологічні пам'ятки розглядали як об'єкти можливого збагачення, місця захованих давніх скарбів. Наприклад, у 1860 р. селяни, копаючи на городищі XII–XIII ст. біля с. Проскурівки, знайшли залізний кинджал і сокиру². Скарбошукацькі розкопи, звичайно, завдали чималої шкоди археологічній науці, проте інформація про навіть таким способом знайдені старожитності становить інтерес для дослідників.

Порівняно регулярне вивчення подільських старожитностей розпочало православне духовенство. У 1855 р. єпархіальне керівництво дало розпорядження парафіяльним священикам здійснити історико-статистичні

¹ Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez M. Balińskiego i T. Lipińskiego. – Warszawa, 1845. – Т. II. – С. 968.

² Сведения 1873 г. о городищах и курганах // Зап. Отделения русской и славянской археологии Русс. археол. об-ва. – СПб., 1896. – Т. VIII. Кн. 1. – С. 243; Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археол. съезда в Киеве в 1889 году. – М., 1901. – Т. 1. – С. 296, 297.

описи своїх церков і парафій (за певним шаблоном) і надіслати зібрані матеріали до консисторії. Хоча не всі священики розпорядження виконали й описи були часто поверховими, загалом такий метод отримання інформації історико-статистичного характеру спрацював. Тому описи керівництво консисторії доручало священикам робити і в наступні роки. Деякі прогресивні священнослужителі, які гуртувалися навколо Подільської духовної семінарії та єпархіального управління Комітету для історико-статистичного опису церков і парафій (заснований архієпископом Леонтієм, який у 1863–1864 рр. очолював Подільську єпархію), захопилися збиранням матеріалів про подільську старовину й на їхній підставі почали писати праці краєзнавчого характеру. До таких духівників-любителів старовини належать Михайло Якимович Орловський (1807–1887), Микола Іванович Яворовський (1842–1919), Митрофан Васильович Сімашкевич (1845–1902) та ін.³

Значні можливості зі збирання інформації духовенством використала Імператорська археологічна комісія, що спрямовувала священиків на формування бази даних про археологічні пам'ятки у їхніх парафіях. Наприклад, 1873 р. були обміряні та коротко описані давньоруські городища Великий Карабчіїв, Іванківці, Княгинин, Малинівці, Привороття-Друге, Карачківці, Проскурівка⁴.

У 1883 р. під керівництвом професора російської історії Київського університету Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834–1908) були розкопані 11 курганів на могильнику біля с. Карачківці (тепер Городоцький р-н)⁵. Судячи з того, що некрополь розташований близько до городища XI–XIII ст., опис знахідок у курганах – поодинокі скелети, “бронзові не запаані” кільця (гадаємо, скроневі), залізні цвяхи (гадаємо, від домовин), їх треба зачислювати до часів Київської Русі. Це були перші археологічні розкопки киеворуських старожитностей на досліджуваній території.

Улітку 1883 р. за дорученням Розпорядного комітету VI Археологічного з'їзду обстеження різноманітних пам'яток (переважно печерних) лівобережжя Середнього Подністров'я на ділянці від с. Жванця (тепер Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) до с. Рашків (тепер Ямпільського р-ну на Вінниччині) провели В. Антонович і його дружина К. Мельник. Під час цієї розвідки вони зібрали цінну інформацію, у тому числі про Бакотський скельний монастир, початок функціонування якого

³ Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К., 1995. – С. 23–29.

⁴ Сведения 1873 г. о городищах и курганах. – С. 237–243.

⁵ Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии. – С. 319.

датували давньоруським часом⁶. Зібрану інформацію дослідники оприлюднили й опублікували в ході роботи з'їзду у 1886 р.⁷

У 1891–1892 рр. під керівництвом В. Антоновича продовжилися (розпочаті місцевими селянами спонтанно в 1889 р.) розкопки на території скельного монастиря у Бакоті⁸. На жаль, польова документація досліджень ученого, мабуть, не збереглася, а опублікована інформація досить стисла.

Наприкінці ХІХ ст. у межиріччі Жванчика й Смотрича (у їхніх верхніх течіях) проводив обстеження і розкопки археологічних пам'яток подільський землевласник Казімеж Фердинанд Пуласький (1845–1926). У маєтку в с. Завадинцях К. Пуласький створив археологічний музей. Результати польових досліджень любитель подільської старовини опублікував у польських часописах “Zbiór wiadomości do antropologii krajowej” та “Pamiętnik Fiziograficzny”⁹. Доповідь К. Пуласького “Археологічні знахідки в Подільській губернії” на ІХ Археологічному з'їзді 1899 р. у Києві була опублікована в “Трудах” з'їзду. Крім пам'яток інших епох, його зацікавили давньоруські городища Великий Карабчіїв, Скипче, Вербична (Сирватинці), де він зібрав підйомний матеріал. Дослідник загалом правильно датував за допомогою знахідок обстежені городища, вважаючи їх за “сліди міст, зруйнованих у ХІІІ ст. татарами”¹⁰.

У 1898 р. відомий подільський краєзнавець, протоієрей Юхим (Євфимій) Йосипович Сіцінський (1859–1937) заклав невеликий розкоп на городищі ХІІ–ХІІІ ст. Привороття-Друге та склав план-схеми цього та деяких інших городищ¹¹.

⁶ Антонович В. Б. Бакотский скальный монастырь // Киевская Старина. – 1891. – Октябрь. – С. 115.

⁷ Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии. – Одесса, 1886. – 17 с.; Мельник Е. Н. Следы мегалитических сооружений в некоторых местностях Южной России // Труды VI Археол. съезда. – Одесса, 1886. – Т. 1. – С. 103–134.

⁸ Антонович В. Б. Бакотский скальный монастырь; Сецинский Е. Раскопки древняго скальнаго монастыря в с. Бакоте, Ушицкого уезда // Прибавление к Подол. епархиальным ведомостям. – 1891. – № 46. – С. 1213–1221; Тр. Подол. епархиального ист.-статист. комитета. – Кам.-Подольский, 1901. – Вып. IX. – С. 923–924.

⁹ Баженов Л. В., Баженова С. Е. Дослідник історії Правобережної України Казімеж Пуласький // Наук. праці Кам'янець-Подільського пед. ун-ту: іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 176–183.

¹⁰ Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве. – Киев, 1899. – С. 190–192; Пулаский Ф. Археологические находки в Подольской губернии // Труды XI Археол. съезда в Киеве в 1889 году. – М., 1902. – Т. 2. – С. 147–150.

¹¹ Киевская старина. – 1899. – Февраль. – С. 99–101 (Раскопки городища у д. Привороття-Маковского К-П у. Авт. не вказ. Ю. Й. Сіцінський?); Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии. – С. 323, 324, 331; Его же. Музей Подольского церковно-археологического общества. 2. Опись предметов старины. – Кам.-Подольск, 1909. – С. 10.

“Після дослідів В. Антоновича, – писав 1927 р. відповідальний секретар Всеукраїнського археологічного комітету Михайло Якович Рудинський (1887–1958), – на західньому Поділлі можна назвати тільки епізодичні розкопи, не ув’язані в якусь певну систему...”¹². Найбільше ці слова стосуються пам’яток Київської Русі, оскільки пам’ятки більш ранніх епох (кам’яної доби, “мальованої кераміки”, “полів поховань”) тоді значно більше цікавили дослідників. Цілеспрямованого системного вивчення киеворуських старожитностей у той час не було. Щоправда, спорадичні дослідження деяких пам’яток проводили, наприклад, безрезультатні “пробні розкопки” городища XII–XIII ст. Привороття-Друге експедицією Кам’янець-Подільського Комітету охорони пам’яток, старовини, мистецтва і природи 1921 р.¹³

Аж до закінчення Великої Вітчизняної війни про вивчення давньоруських археологічних пам’яток у регіоні більше нічого не відомо. Ю. Сіцінський і М. Рудинський, які вивчали археологію Середнього Подністров’я, у числі багатьох інших українських дослідників були репресовані сталінськими каральними органами¹⁴. Для археологічних студій склалися несприятливі умови.

До післявоєнного часу старожитності IX–XIII ст. досліджуваної території, знайдені внаслідок археологічних розкопок чи випадково, скоріше слугували своєрідною ілюстрацією доби, про яку дослідники черпали знання з писемних джерел. Частина знайдених старожитностей осіла у приватних колекціях, частина потрапила до Давньосховища (історичного музею) у Кам’янці-Подільському, створеного у 1890 р. при Подільському єпархіальному історико-статистичному комітеті (з 1903 р. Подільське церковне історико-археологічне товариство)¹⁵. Частина старожитностей, передусім з колекції Ф. Пуласького, зрештою опинилася у польських музеях¹⁶. Ставлення до артефактів переважно як до наочності, а не як до

¹² Рудинський М. Досліди на Кам’яничині // Коротке звітлення Всеукраїнського Археол. Комітету за 1926 рік. – К., 1927. – С. 124.

¹³ Сіцінський С. Наукова робота в Кам’янці на Поділлі за останнє десятиріччя (1914–1924 рр.; рукопис) // Наук. архів Хмельницького обласного краєзнавчого музею. – дк 8791. – С. 12–13.

¹⁴ Граб В. І., Супруненко О. Б. Доля Михайла Рудинського // Археологія. – 1992. – № 4. – С. 91; Трембіцький А. М. Історик України Є. Й. Сіцінський (До 145-річчя від дня народження) // Хмельниччина: Дивокрай: науково-краєзн. видання. – Кам’янець-Подільський, 2004. – № 1–2. – С. 80.

¹⁵ Баженов Л. В. Alma mater подільського краєзнавства (Місто Кам’янець-Подільський – центр історичної регіоналістики XIX – початку XXI століть). – Кам’янець-Подільський, 2005. – С. 299, 306.

¹⁶ Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии. – С. 324; Sarnowska W. Miecze wczesnośredniowieczne w Polsce // Swiatowit. – Warszawa, 1955. – Т. XXI. – С. 315.

повноцінного джерела знань про конкретну історичну добу, початковий етап пошуку наукових методів вивчення старожитностей, лихоліття першої половини ХХ ст. – ці чинники спричинили втрату потужного пласта джерельної бази, з якого нині можна отримати порівняно мало інформації.

Після Великої Вітчизняної війни на лівобережжі Середнього Подністрів'я працювало багато археологічних експедицій, які переважно побічно, а деякі і цілеспрямовано, вивчали пам'ятки IX–XIII ст. Це експедиції Інституту історії матеріальної культури АН СРСР та його Ленінградського відділення, Інституту археології АН УРСР, Київського історичного музею (Державного історичного музею УРСР), Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника та ін. Свій внесок у вивчення давньоруських археологічних пам'яток регіону тоді зробили М. Артамонов, С. Баженова, С. Бібіков, М. Брайчевський, Л. Вакуленко, І. Винокур, П. Горішній, М. Кучера, Д. Мачинський, Т. Мовша, С. Пачкова, Є. Пламеницька, О. Приходнюк, П. Раппопорт, М. Рудинський, Б. Тимошук, М. Тиханова, Г. Хотюн, Р. Юра, В. Якубовський та ін. Внаслідок археологічних розвідок відкрито багато давньоруських пам'яток, шурфи чи розкопи закладено на низці з них.

У 1945–1958 рр. на чолі з М. Рудинським, а згодом М. Тихановою (Подільська експедиція ІА АН УРСР, Слов'янська, пізніше Галицько-Волинська експедиція ІМК АН СРСР, Дністровсько-Волинська експедиція ЛВ ІМК АН СРСР) досліджували багатощарове поселення з шаром давньоруського часу в Луці-Врублевецькій Кам'янець-Подільського р-ну¹⁷.

Протягом 1960–1980-х років на території с. Бакота Кам'янець-Подільського р-ну та в її околицях проводили розкопки експедиції на чолі з І. Винокуром, П. Горішнім, М. Кучерою, Р. Юрою та ін. (експедиція Кам'янець-Подільського педінституту, Давньоруська Дністровська експедиція ІА АН УРСР)¹⁸.

У 1964–1968, 1981 рр. розкопки, пов'язані з реставраційними роботами й очолювані архітектором Є. Пламеницькою за участі І. Винокура, проводили на території Старої фортеці й Старого міста в Кам'янці-Подільському¹⁹.

Шурфування на восьми городищах досліджуваної території (Пилипи-Хребтіївські, Гринчук, Великий Карабчіїв, Гарячинці, Карачківці, Остапківці,

¹⁷ Бібіков С. М., Рудинський М. Я. Подільська експедиція 1945 р. // Наук. архів ІА НАН України – 1945/3. – С. 9, 12; Тиханова М. Розкопки верхніх горизонтів поселення с. Лука-Врублівецька // Наук. архів ІА НАНУ. – 1946/4. – С. 7–8 та ін.

¹⁸ Горішній П. А., Юра Р. О. Звіт про роботу Бакотського загону Дністровської давньоруської експедиції в 1974 р. // Наук. архів ІА НАНУ. – 1974/6г; Кучера М. П., Горішній П. А. Отчет об археологических исследованиях городищ на Днестре в 1977 г. // Наук. архів ІА НАНУ. – 1977/25е; Винокур І. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський, 1994. – 362 с. та ін.

¹⁹ Пламеницька Є. М. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці // Слов'яно-руські старожитності. – К., 1969. – С. 124–144 та ін.

Велика Слобідка, Хребтіїв) у 1963 р. проводила експедиція ІА АН СРСР на чолі з лєнінградським дослідником давньоруського оборонного зодчества П. Раппопртом. У підсумку визначено датування цих городищ і складено їхні план-схеми²⁰.

На базі Інституту археології АН УРСР та Кам'янець-Подільського педінституту у 1964 р. була створена об'єднана Подільська археологічна експедиція за загальним керівництвом член-кореспондента АН УРСР С. Бібікова²¹. У 1968 р. цією експедицією у ході досліджень (під безпосереднім керівництвом О. Приходнюка) центральної частини слов'янського поселення третьої чверті I тисячоліття н. е. на околиці м. Городок було розкопано й давньоруське заглиблене житло²².

На Глибівському городищі (Новоушицький р-н) розкопки проводила у 1972 і 1982 рр. археологічна експедиція Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника на чолі з С. Баженовою²³. У 1974 р. співробітник ІА АН УРСР М. Кучера виконав шурфування Малиновецького городища (Кам'янець-Подільський район)²⁴. Давньоруський могильник на околиці с. Жванець того ж району розкопувала 1976 р. Подільська експедиція Державного історичного музею УРСР на чолі з Т. Мовшою²⁵.

Слов'янське і давньоруське поселення в урочищі Острови біля с. Сокіл (Кам'янець-Подільського р-ну) розкопував загін під керівництвом Л. Вакуленко у 1974, 1975 та 1977–1979 рр. у ході роботи Середньодністровської новобудовної експедиції ІА АН УРСР під загальним керівництвом С. Бібікова²⁶.

Під час роботи цієї ж експедиції у 1975 і 1977 рр. О. Приходнюк вивчав давньоруські старожитності багатощарового поселення в урочищі Лука біля

²⁰ Раппопорт П. А. Отчет о работе отряда по изучению крепостей в 1963 г. // Наук. архів ІА НАНУ. – 1963/15; *Его же*. Военное зодчество западно-русских земель X–XIV вв. // МИА. – 1967. – № 140. – 240 с.

²¹ Винокур І. С. Дослідження Подільської археологічної експедиції в 1964–1965 рр. // УГЖ. – 1966. – № 6. – С. 150.

²² Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст. н. е.). – К., 1975. – С. 88–89.

²³ Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Баженова С. Э. Отчет об археологических исследованиях в 1971–1972 гг. // Наук. архів ІА НАНУ. – 1972/82. – С. 10–12; Баженова С. Е. Отчет об археологических исследованиях древнерусского городища IX–XI вв. у с. Глыбовка Ново-Ушицкого района Хмельницкой области за 1982 г. // Наук. архів ІА НАНУ. – 1982/111.

²⁴ Кучера М. П. Звіт про розвідку городищ в Середньому Подністров'ї у 1974 р. // Наук. архів ІА НАНУ. – 1974/6. – С. 5–6.

²⁵ Мовша Т. Г. Отчет о работе Трипольского отряда Днестровской комплексной новостроечной экспедиции раннежелезного века в 1976 г. // Наук. архів ІА НАНУ. – 1976/256. – С. 2–9.

²⁶ Вакуленко Л. В. Отчет о раскопках в с. Сокол Каменец-Подольского района Хмельницкой области в 1975 г. // Наук. архів ІА НАНУ. – 1975/10з. – С. 4 та ін.

с. Каветчина на Кам'яниччині²⁷, а І. Винокур і П. Горішній – у с. Ставище на Дунаєвиччині (1982 р., Хмельницький загін Правобережної новобудовної експедиції ІА АН УРСР)²⁸.

Городище Устя (Кам'янець-Подільський район) частково розкопували у 1968 та 1979 рр. І. Винокур, О. Приходнюк, А. Сміленко й П. Горішній (Середньодністровська новобудовна експедиція ІА АН УРСР)²⁹.

У ході робіт 1974, 1975 і 1977 рр. загону (на чолі з С. Пачковою) Давньоруської Середньодністровської експедиції ІА АН УРСР практично повністю досліджено залишки фортеці XII–XIII ст. у Гринчуку³⁰.

Унаслідок розкопок 1975–1977 рр. залишки схожої фортеці XII–XIII ст. майже повністю досліджені загonom П. Горішнього і М. Кучери у Старій Ушиці (обидва пункти в Кам'янець-Подільському р-ні, Дністровська давньоруська новобудовна експедиція ІА АН УРСР)³¹.

У другій половині 1980-х–2009 рр. стаціонарних археологічних студій давньоруських пам'яток на цій території майже не було.

Археологічна експедиція Кам'янець-Подільського педінституту (на чолі з В. Якубовським) 1987 р. проводила розкопки давньоруського городища і некрополя XII–XIII ст. біля с. Іванківці Городецького р-ну Хмельницької обл. У підсумку з'ясовано забудову центрального майданчика городища, виконано розріз валу, зібрано кераміку та інші побутові речі. Був розкопаний один курган, у якому виявлено захоронення за обрядом тілопокладення³². На жаль, матеріали цих розкопок так і не були введені у науковий обіг.

У 1992–1998 й 2000 рр. експедицією Відділу охорони пам'яток культури при Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї та археологічного гуртка Дунаєвської районної станції туристів-краєзнавців

²⁷ *Приходнюк О. М.* Звіт про роботу Каветчинського загону Середньодністровської давньоруської новобудовної експедиції в 1974 р. // Наук. архів ІА НАНУ. – 1974/6в. – С. 2 та ін.

²⁸ *Винокур І. С., Горішній П. А.* Отчет о раскопках на селище черняховской культуры в с. Ставище Дунаевецкого района Хмельницкой области (на трассе газопровода Уренгой-Ужгород) в 1982 г. // Наук. архів ІА НАНУ. – 1982/107. – С. 1–4.

²⁹ *Винокур І. С., Приходнюк О. М., Сміленко А. Т.* Исследования славянских памятников в Устье на Среднем Днестре // АИУ 1968 г. – 1971. – С. 222 та ін.

³⁰ *Раппопорт П. А.* Отчет о работе отряда по изучению крепостей в 1963 г. – С. 15–16; *Пачкова С. П., Яковенко Э. В.* Отчет о раскопках у с. Гринчук Каменец-Подольского района Хмельницкой области за 1974 г. // Наук. архів ІА НАНУ. – 1974/6б та ін.

³¹ *Кучера М. П., Горішній П. А.* Отчет о раскопках городища у с. Старая Ушица на Днестре в 1976 г. // Наук. архів ІА НАНУ. – 1976/16б.

³² *Гуцал В. А., Мегей В. П.* Дослідження археологічної експедиції Кам'янець-Подільського педагогічного університету (1963–1999 рр.) // Давня і середньовічна історія України: Історико-археологічний збірник. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 25.

під керівництвом В. Захар'єва проводили розкопки могильників часів Київської Русі в Сокілецькому мікрорегіоні на Дунаєвеччині³³.

У Кам'янці-Подільському в 2008 р. працювала археологічна експедиція Інституту археології НАНУ на чолі з Л. Виноградською, дослідженнями якої у районі Старої фортеці виявлено й давньоруський археологічний матеріал.

Попри зовсім малу кількість стаціонарних розкопок, активно проводили розвідкові дослідження: відкривали нові пам'ятки, обстежували вже відомі (І. Винокур, А. Гуцал, С. Демідко, В. Захар'єв, Л. Кучугура, С. Маярчак, В. Мегей, М. Михайлов, І. Михальчишин, П. Нечитайло, М. Петров, М. Стріхар, А. Томашевський, І. Щегельський, О. Якубенко та ін.).

З розширенням науково-методичного арсеналу під час студіювання старожитностей регіону дослідники використовували такі методи, як розкопки пам'ятки широкою площею (Гринчуцьке городище, розкопки С. Пачкової³⁴; Староушицьке городище, розкопки М. Кучери та П. Горішнього)³⁵, геомагнітного датування (Каветчина, урочище Лука, розкопки Л. Вакуленко та О. Приходнюка)³⁶, формалізовано-статистичний, металографічний аналіз (кераміку й металеві вироби з Гринчуцького городища опрацьовували С. Пачкова, В. Гопак і В. Петрашенко)³⁷. Археологічне вивчення пам'яток дало змогу значно компенсувати нестачу писемних джерел для історичних реконструкцій минулого регіону.

Отже, в історії вивчення археологічних пам'яток IX–XIII ст. лівобережжя середньої течії Дністра можна виділити такі три періоди³⁸.

1) 70-ті роки XIX – 20-ті роки XX ст. Початковий етап вивчення. Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. вивчали не цілеспрямовано, спорадично. Водночас їх почали виокремлювати з-поміж пам'яток інших епох. Більший інтерес у дослідників викликали старожитності давнішого часу. Проблемний для досліджень прикордонний статус Центрального Поділля (по Дністру та Збручу проходив державний кордон СРСР), а також несприятливі події

³³ Захар'єв В. А. Звіт про розвідкові дослідження на Дунаєвеччині у 1992 р. // Наук. архів ІА НАНУ. – 1992/51 та ін. праці.

³⁴ Пачкова С. П. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі // Археологія. – 1979. – № 32. – С. 78–96.

³⁵ Кучера М. П., Горишний П. А. Раскопки городища XII–XIII вв. у с. Старая Ушица // Археологические памятники Среднего Поднестровья. – Киев, 1983. – С. 62–96.

³⁶ Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. – Киев, 1984. – С. 94.

³⁷ Пачкова С. П., Гопак В. Д. Залізообробне ремесло на городищі Гринчук // Археологія. – 1981. – № 36. – С. 54–65; Пачкова С. П., Петрашенко В. О. Вивчення кераміки давньоруського городища біля с. Гринчук // Археологія. – 1982. – № 39. – С. 51–63.

³⁸ Маярчак С. П. Історія вивчення археологічних пам'яток IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я (короткий огляд) // Матеріали XII Подільської іст.-краєзнав. конф. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 1. – С. 201–205.

української історії 1930-х – першої половини 1940-х років (голодомор, репресії, війна) завадили подальшому проведенню археологічних досліджень;

2) 1945–1984 рр. Від початку послідовної роботи археологічних експедицій у регіоні до затоплення значної кількості пам'яток IX–XIII ст. внаслідок спорудження Могилів-Подільської ГЕС і утворення Дністровського водосховища. Унаслідок масштабних і систематичних археологічних розвідок (особливо у зоні затоплення) відкрито багато пам'яток IX–XIII ст., окремі з них цілеспрямовано розкопували широкими площами. Не виключено, проте, що частина археологічних пам'яток (у тому числі давньоруських), які опинилися у зоні затоплення водосховищем, так і не виявлена археологами;

3) 1985–2009 рр. Тенденція до певного послаблення археологічних студій пам'яток IX–XIII ст., зумовлена головно, недостатнім їх фінансуванням. Стаціонарні цілеспрямовані розкопки проводили лише на некрополях у Сокілецькому мікрорегіоні на Дунаєвеччині, біля Іванківців на Городоччині, а також у Кам'янці-Подільському. Розвідкове вивчення археологічних пам'яток Хмельниччини, у тому числі давньоруських, пожвавило поширення у 2008 р. на територію області діяльності дочірнього підприємства Державного підприємства “Охоронна археологічна служба України “Подільська археологія”.

Ступінь вивчення археологічних пам'яток IX–XIII ст. на окресленій території в окремих мікрорегіонах неоднаковий. У політико-адміністративному плані археологічно найбільш вивчені території Кам'янець-Подільського і Дунаєвцького районів, слабше – Городоцького, Волочиського, Новоушицького, Хмельницького й значно слабше – Віньковецького, Чемеровецького та Ярмолинецького.

У міру того, як інформація про старожитності (у тому числі давньоруські) ставала відомою дослідникам, створювали роботи з їхнього узагальнення й систематизації.

Спробу узагальнити й систематизувати подільські старожитності на підставі описів парафій і церков Подільської єпархії 1866–1875 рр. у праці “Указатель Историко-Археологических достопримечательностей Подолии” зробив протоієрей, ректор Подільської духовної семінарії М. Сімашкевич³⁹. Для стандартизації описів і отримання найповнішої інформації про старожитності від духовенства за дорученням Подільського єпархіального історико-статистичного комітету він розробив спеціальну програму-питальник для “собирания историко-археологических сведений о Подолии” (питання, що допомагали схарактеризувати городища, кургани, вали тощо)⁴⁰.

³⁹ *Сімашкевич М. В.* Указатель Историко-Археологических достопримечательностей Подолии // Сборник сведений о Подольской губернии. – Каменец-Подольск, 1884. – Вып. III. – С. 1–10.

⁴⁰ *Прокопчук В. С.* Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – С. 188–197.

Деяка інформація про старожитності Подільської губернії, зібрана на підставі повідомлень священиків 1873 р., була опрацьована одним з патріархів російської археології Дмитром Яковичем Самоквасовим (1843–1911) і опублікована ще одним видатним російським археологом Олександром Андрійовичем Спіциним (1858–1931) у восьмому томі “Записок Імператорського Російського Археологічного товариства”, який вийшов 1896 р.⁴¹

Систематикою подільської старовини наприкінці ХІХ ст. займався і фактичний завідувач Подільського губернського статистичного комітету з 1886 по 1903 рр. Віктор Карлович Гульдман (1854–1907), який у 1901 р. опублікував дослідження “Памятники старины в Подолии (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии)”⁴².

У 1901 р. в “Трудах” ХІ Археологічного з’їзду, що відбувся 1889 р. у Києві, була опублікована “Археологическая карта Подольской губернии” Ю. Сіцінського, де містилися дані про майже усі відомі на той час археологічні пам’ятки, зокрема ІХ–ХІІІ ст. Ця праця являла собою реєстр старожитностей і власне досить детальну карту Подільської губернії із позначенням на ній археологічних пам’яток, знахідок скарбів тощо⁴³. Високо оцінюючи цю студію, І. Винокур слушно зазначив: “...яких би успіхів наші сучасники не досягли б у пізнанні глибинної історії Поділля, підґрунтям і опорою їх досліджень назавжди залишиться археологічна карта Ю. Й. Сіцінського”⁴⁴.

Праці, що містили уточнені й оновлені відомості про різноманітні археологічні пам’ятки Хмельниччини, видані у 1965, 1966, 1971 рр. Маємо на увазі “Археологічні пам’ятки Хмельниччини: Конспект лекції на допомогу студентам”⁴⁵, “Археологічні пам’ятки Української РСР (Короткий список)”⁴⁶, а також “Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область”⁴⁷. Ці праці мали невелику кількість посилань на літературу й дуже загальну інформацію про археологічні пам’ятки. Головно це зумовлене тогочасним станом їхнього вивчення. Вигідно відрізняється від вказаних видань “Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області”, де опубліковано коротку інформацію про абсолютну більшість археологічних пам’яток (у

⁴¹ Сведения 1873 г. о городищах и курганах. – С. 237–243.

⁴² Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии. – Каменец-Подольский, 1901. – 401 с.

⁴³ Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии.

⁴⁴ Винокур І. С. Передмова // Сіцінський Ю. Й. Археологічна карта Подільської губернії / Упорядник О. Л. Баженов. – Кам’янець-Подільський, 2004. – С. 5.

⁴⁵ Винокур І. С., Гуменюк С. К. Археологічні пам’ятки Хмельниччини: Конспект лекції на допомогу студентам. – Кам’янець-Подільський, 1965. – 40 с.

⁴⁶ Археологічні пам’ятки Української РСР (Короткий список). – К., 1966. – С. 375–378.

⁴⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К., 1971. – 706 с.

тому числі IX–XIII ст.), відомих на той час; у праці вміщено багато посилань на літературу⁴⁸. Значна інформація про окремі давньоруські археологічні пам'ятки на зазначеній території, археологічні карти вміщені у монографіях “Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя”⁴⁹ й “Бакота. Столиця давньоруського Пониззя”⁵⁰. У 1992 р. окремою брошурою видано реєстр археологічних пам'яток Дунаєвського р-ну, упорядкований В. Захар'євим і М. Шмаєнік⁵¹. Короткі відомості про давньоруські городища на цій території знаходимо в працях П. Раппопорта, А. Кузи, М. Кучери⁵² та ін. У 2006 р. вийшла книга автора цього дослідження, де міститься реєстр із найповнішою сьогодні опублікованою інформацією про давньоруські старожитності Лівобережжя Середнього Подністров'я в межах Хмельниччини⁵³.

Огляд історіографії. З нашого нарису історії вивчення археологічних пам'яток IX–XIII ст. лівобережжя Середнього Дністра можна зробити висновок, що впродовж тривалого часу – до завершення Великої Вітчизняної війни – інформацію про давньоруський період минулого регіону дослідники змушені були брати майже винятково з писемних джерел (головно з Повісті минулих літ, Київського та Галицько-Волинського літописів Іпатіївського зводу). Літописні Бакоту, Ущицю та Каліус ще у XIX ст. було локалізовано в районі пізніших однойменних поселень краю⁵⁴. У центрі уваги істориків, яким належав пріоритет у вивченні регіону, були здебільшого питання етнічної й адміністративної його належності, формування літописної області Пониззя, військово-політичні події. Такий характер мала праця 1885 р. учня В. Антоновича, випускника історико-філологічного факультету Київського університету Никандра Васильовича Молчановського (1858–1906) “Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (Преимущественно по

⁴⁸ *Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Пеняк С. І., Тимошук Б. О., Якубовський В. І.* Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К., 1984. – С. 22–108.

⁴⁹ *Винокур І. С.* Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя. – К.; Одеса, 1985. – 128 с.

⁵⁰ *Винокур І. С., Горішній П. А.* Бакота. Столиця давньоруського Пониззя.

⁵¹ Археологія Дунаєвщини. – Хмельницький, 1992. – 60 с.

⁵² *Раппопорт П. А.* Военное зодчество западно-русских земель X–XIV вв.; *Куза А. В.* Древнерусские городища X–XIII вв. Свод археологических памятников. – М., 1996. – 256 с.; *Кучера М. П.* Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К., 1999. – 252 с.

⁵³ *Маярчак С. П.* Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 96 с. (Після публікації реєстр був доопрацьований автором).

⁵⁴ *Staryżytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym.* – S. 954–956; *Барсов Н.* Материалы для историко-географического словаря России. Т. I. Географический словарь русской земли (IX–XIV ст.). – Вильна, 1865. – С. 3, 86, 207.

летописям)⁵⁵. Ця праця, написана внаслідок скрупульозного синтезу й аналізу писемних джерел, узагальнила досягнення тогочасної історіографії щодо давньоруського і литовського періодів в історії Поділля. За значенням для подальших наукових студій минулого регіону дослідження Н. Молчановського можна порівняти з “Археологической картой” Ю. Сіцінського, тому на головні його висновки щодо досліджуваного періоду варто розглянути детальніше.

На думку Н. Молчановського, наприкінці I тисячоліття н. е. “западная полоса позднейшего Подолья заселена была многочисленным и сильным славянским племенем, жившим, по всей вероятности, независимой жизнью и еще в конце XI ст. обладавшим городскими центрами”⁵⁶. У першій половині X ст. уличі під тиском кочівників (особливо печенігів) і київського князя Ігоря оселилися у Подністров’ї і сформували, разом із тиверцями, корінне населення Поділля⁵⁷. Дослідник спробував віднайти свідчення перебування літописних племен на території Поділля у топоніміці⁵⁸. “До выделения своего в особую единицу, нашедшего отголосок в летописи с появлением здесь термина Понизье, окраинная Галицкая полоса должна была считаться частью Перемышльско-Теребовльской земли”, – вважав учений⁵⁹. Літописна область Пониззя не простягалася значно далі Каліуса й займала “незначительную полосу по среднему течению Днестра... Эта полоса тянет от Галича, как бы ища возврата к старому укладу, к старой независимости”⁶⁰. Н. Молчановський припускав, що під час походу на “Даниловы владения” на рубежі 1240/1241 рр. Батий оминув Пониззя⁶¹. Підкоривши у другій половині XIII ст. територію пізнішого Поділля, монголи не допускали тут будівництва укріплень, впроваджували податкову систему, що спиралася на їхніх збирачів податків – баскаків, і представників місцевого населення – “отаманів”, які були “вроде мелких местных князьков”⁶². У період монгольського володарювання сучасну територію Поділля могли заселяти вихідці з руських земель, що лежали північніше⁶³. Зазначені висновки з “Очерков”, часто повторювали та розвивали в наступних дослідженнях з історії регіону. Зазначимо, що вони домінують в історіографії досі.

В узагальнювальній праці 1891 р. професора Київської духовної академії Миколи Івановича Петрова (1840–1921) “Подолия. Историческое

⁵⁵ Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (Преимущественно по летописям). – Киев, 1885. – 388 с.

⁵⁶ Там же. – С. 32.

⁵⁷ Там же. – С. 25–41.

⁵⁸ Там же. – С. 27.

⁵⁹ Там же. – С. 90.

⁶⁰ Там же. – С. 69, 93, 147.

⁶¹ Там же. – С. 145.

⁶² Там же. – С. 156–158.

⁶³ Там же. – С. 160.

описание”, виданій в рамках програми з відзначення століття приєднання Поділля до Російської імперії, по суті, переказано згадані висновки Н. Молчановського. Однак, зокрема, висловлено цікаву думку, що внаслідок географічного положення “тыверцы и угличи раньше других славяно-русских племен должны были подчиниться греческому влиянию, имели много городов и получили возможность ознакомиться с православною верою”⁶⁴.

Невдовзі, у 1895 р., була надрукована монографія Ю. Сіцинського про історію Кам’янця-Подільського, де він виклав і своє бачення окремих аспектів давньоруського минулого Поділля. Історик уважав, що “В до-татарское время западная поднестровская полоса теперешней Подольской губернии... входила в состав Галицкаго княжества и носила название Понизья. Здесь были значительные города, как Бакота, Ушица, Калюс и др. ...через Понизье полчища азиатских завоевателей не проходили, хотя возможно, что главный опустошительный потоп при своем шествии отделял от себя рукава в виде загонов, разорявших земли”⁶⁵.

Наприкінці ХІХ ст. опубліковані праці К. Мельник, В. Антоновича та Ю. Сіцинського з інформацією про старожитності літописної Бакоти, відомі переважно за результатами археологічних досліджень скельного монастиря на околиці села⁶⁶. Ці праці мали переважно описовий характер. Під впливом побачених ним розкопок монастиря в Бакоті Ю. Сіцинський уважав цілком реальними народні перекази про те, що засновник Києво-Печерського монастиря Антоній на шляху з Афону зупинився на Дністрі й тут копав печери у скелях, а вже згодом поселився на березі Дніпра⁶⁷.

На думку автора “Історії України-Руси” М. Грушевського (1866–1934), головною причиною переселення уличів з Правобережжя Нижнього Дніпра у Середнє і Верхнє Побужжя й Середнє Подністров’я був натиск печенігів: “самі примучування кийвських князів не зрушили б уличів з насиженних місць”⁶⁸. Історик стверджував, що Пониззя, перебуваючи під владою галицьких князів все ж мало значну автономію⁶⁹, й неодноразово акцентував

⁶⁴ *Петров М. І.* Подолия. Историческое описание. – СПб., 1891. – С. 7.

⁶⁵ *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – Киев, 1895. – С. 6–7.

⁶⁶ *Мельник Е. Н.* Следы мегалитических сооружений в некоторых местностях Южной России. – С. 120–122; *Антонович В. Б.* О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии. – С. 16–17; *Его же.* Бакотский скальный монастырь. – С. 108–116; *Сецинский Е.* Бакота – древняя столица Понизья // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – 1889. – № 46–49; *Его же.* Раскопки древняго скальнаго монастыря в с. Бакоте, Ушицкого уезда // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – 1891. – № 46. – С. 1213–1221; *Его же.* Материалы для истории монастырей Подольской епархии. – Каменец-Подольск, 1891. – С. 1–19, 219–223.

⁶⁷ *Сецинский Е.* Бакота – древняя столица Понизья. – С. 1203.

⁶⁸ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 1. – К., 1994. – С. 205.

⁶⁹ Там само. – Т. 4. – Київ, 1993. – С. 88.

на силі галицького боярства⁷⁰. На відміну від Н. Молчановського, М. Грушевський уважав, що “галицьке Понизє не обмежалось самим порієм Дністра, а сягало й далі на північний схід, на вододіл Богу й Дністра й на саме Побоже”⁷¹, й схилився до думки, що територія Подунав’я вважалася “дальшою приналежністю галицького Пониззя, що... прикладається до Середнього Подністров’я... але залежності сеї не можна переоцінювати”⁷².

Викладач Кам’янець-Подільського державного університету Дмитро Іванович Дорошенко (1882–1951) для потреб студентів і громадськості написав і видав у 1919 р. історичний нарис “Про минулі часи на Поділля”. У ньому, зокрема, розповідається, що “Уличі й Тиверці признали над собою власть київських князів, але що Київ був од їх дуже далеко, то й жили вони в себе більш-менш самостійно”. У XII ст. на “Дністрянське Поділля” (Пониззя) поширило свою владу Галицьке князівство. Однак “люде тут... звикли до самостійности... подоляни на Пониззі воліли ввійти в спілку з татарами, ніж коритися галицьким князям”⁷³.

“Велика упертість Тиверців і Уличів, з якою вони боронилися від захватної політики київських князів, – писав у праці “Кам’яничина. Населення і його економічна діяльність” ректор Кам’янець-Подільського Інституту народної освіти Володимир Олександрович Геринович (1883–1949), – ...яскрава ознака великої кількості населення цього району”⁷⁴.

В. Пашуто, аналізуючи в роботі “Очерки по истории Галицко-Волынской Руси” текст Галицько-Волинського літопису, зробив (подібно до М. Грушевського) висновок, що влада галицького князя не обмежувалася на південному сході Середнім Подністров’ям, а поширювалася також на територію узбережжя Чорного моря й Подунав’я. Історик наголошував на значенні торговельного шляху, який йшов з Балтики через Віслу, Західний Буг і Дністер на Причорномор’я⁷⁵.

У 1958 р. була завершена узагальнювальна праця І. Крип’якевича “Галицько-Волинське князівство”, де розкривалися й окремі сторінки давньоруського минулого досліджуваного регіону. Дослідник уважав правдоподібним погляд, що територія між Прутом і Карпатами деякий час належала до Галицького князівства. Назва “Пониззя”, на думку вченого, з’явилася в 1220-х роках для позначення території (“південної смуги

⁷⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси.– К., 1992. – Т. 2. – С. 478–479 та ін.

⁷¹ Там само. – С. 461.

⁷² Там само. – С. 523–524.

⁷³ Дорошенко Д. Про минулі часи на Поділля. (Коротка історія краю). – Хотин, 1992. – С. 4.

⁷⁴ Геринович В. Кам’яничина. Ч. 2-а. Населення і його економічна діяльність // Записки Кам’янець-Подільського інституту народної освіти. – (Кам’янець-Подільський). – 1927. – С. 9, 141.

⁷⁵ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 79, 166–169.

Теребовельщини”) над Середнім Дністром. Характеризуючи її, він згадував літописні поселення Василів, Онут, Кучелмин, Ущицю, Бакоту і Калиус. За І. Крип’якевичем, Калиус був на крайньому сході історичної області. Іншими словами, на півдні до Пониззя належала північна частина сучасної Чернівецької обл., на заході цей край поширювався до Василева, а на сході – до Калиуса. Спочатку головним містом Пониззя була Ущиця, пізніше ж його столицею стала Бакота⁷⁶.

П. Раппопорт у монографії “Военное зодчество западно-русских земель X–XIV вв.”⁷⁷, крім короткої характеристики окремих давньоруських городищ досліджуваного регіону, обстежених ним у ході роботи над докторською дисертацією, виклав і загальне бачення його давньоруського минулого. Учений зазначив, що зроблений раніше істориками на підставі аналізу писемних джерел висновок про запустіння внаслідок агресії кочівників слов’янських укріплень на теренах Поділля наприкінці XI ст. підтверджений археологічними матеріалами: “археологические источники показывают частичное запустение южнорусских земель на рубеже XI–XII вв., происходившее на обширной территории от границы со степью до Полесья”⁷⁸. З 1120-х років відбувався процес повторного заселення раніше покинутих територій давньоруським населенням⁷⁹. У XII ст., коли формувалося Галицьке князівство, південна межа давньоруських поселень проходила в районі Середнього Дністра. “Безопасность со стороны степей здесь обеспечивали многочисленные города – Калиус, Ущица, Бакота, Онут, Кучелмин, Василев, Коломыя. Территория эта входила в состав Галицкого княжества, но была плохо связана с его центральной частью. Именно этот район носил в XII в. наименование Галичской Украины, а в XIII в. стал называться Понизьем”⁸⁰. Дослідник висловив оригінальну думку, що у прикордонних районах усі давньоруські поселення мали бути укріпленими⁸¹.

Висновок П. Раппопорта про запустіння давньоруських земель на межі зі Степом ґрунтувався передусім на результатах археологічних досліджень у середній течії Південного Бугу П. Хавлюка. Той уважав, що “половецьке нашествя на Південний Буг було катастрофічним. Воно призвело до знелюднення наприкінці XI ст. значної частини його басейну”⁸².

С. Нізевич (Баженова), очевидно, під впливом результатів власних розкопок Глибівського городища IX–XI ст., поставила під сумнів тезу про

⁷⁶ Крип’якевич І. Галицько-Волинське князівство. 2-е видання, із змінами і доповненнями. – Львів, 1999. – С. 25, 28, 51–52.

⁷⁷ Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель X–XIV вв.

⁷⁸ Там же. – С. 168–169.

⁷⁹ Там же. – С. 171.

⁸⁰ Там же. – С. 177.

⁸¹ Там же. – С. 185.

⁸² Хавлюк П. І. Древньоруські городища на Південному Бугу // Слов’яно-руські старожитності. – К., 1969. – С. 173.

запустіння Середнього Подністров'я через тиск кочівників, вважаючи, що воно “у IX–X ст., так само, як і у попередні і наступні часи, було інтенсивно заселене”⁸³.

На думку В. Сєдова, висловлену в праці “Восточные славяне в VI–XIII вв.”, тиверцями могла називатись та частина слов'ян-антів, що мешкала у басейні Дністра ще в часи черняхівської культури. Тиверці займали, крім власне Подністров'я, ще й межиріччя Дністра й середньої течії Південного Бугу⁸⁴. У більш ранніх статтях “Уличі” й “Тиверці”, відповідно, Б. Рибакова та Г. Федорова, уличів локалізовано у межиріччі Дністра й Південного Бугу, а тиверців – на Правобережжі Дністра⁸⁵.

Розвитку цієї території у давньоруський час торкався у книзі “Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв.” М. Котляр⁸⁶. На думку історика, Галицька земля склалася на середину XII ст.⁸⁷ Східний її рубіж у другій половині XII ст. проходив по р. Серет біля Теробовлі⁸⁸. Історик критикував уявлення про поширення у XII ст. влади Галича на територію Подунав'я⁸⁹. На його погляд, південні межі Галицького князівства простягалися на півдні не далі Середнього Подністров'я⁹⁰. У 30-ті роки XIII ст., після розбудови Данилом Галицьким міста Бакоти й спорудження замку Каліус, разом з існуючими на той час у середній течії Дністра Ушицею, Кучелмином, Онутом та Плавом вони утворили оборонну лінію. У цю лінію входило й головне за своїм економічним і культурним значенням місто Пониззя Василів⁹¹. У працях М. Котляра, присвячених біографії Данила Галицького, головним містом Пониззя названо Бакоту⁹².

Дослідники радянської доби головно підтримали тезу М. Грушевського про могутність галицького боярства й трактували події в Подністров'ї, пов'язані з боротьбою Івана Берладника за галицький стіл, як широкий

⁸³ *Нізевиц С. Е.* Слов'янські пам'ятки IX–X ст. на Середньому Дністрі // Результати польових археологічних досліджень 1970–1971 років на території України. Тези пленарних і секційних доповідей. – Одеса, 1972. – С. 320–321.

⁸⁴ *Сєдов В. В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. // Археология СССР. – М., 1982. – С. 129.

⁸⁵ *Рыбаков Б. А.* Уличи (историко-географические заметки) // КСИИМК АН СССР. – 1950. – Вып. XXXV. – С. 17; *Федоров Г. Б.* Тиверцы // Вестник древней истории. – 1952. – № 2 (40). – С. 253.

⁸⁶ *Котляр Н. Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – Киев, 1985. – 184 с.

⁸⁷ Там же. – С. 76.

⁸⁸ Там же. – С. 95.

⁸⁹ Там же. – С. 98–117.

⁹⁰ Там же. – С. 108.

⁹¹ Там же. – С. 156–157.

⁹² *Котляр М. Ф.* Данило Галицький. – К., 1979. – С. 177; *Його ж.* Данило Галицький. Біографічний нарис. – К., 2002. – С. 258, 319.

антифеодальний рух⁹³. Інша парадигма розуміння соціально-економічних відносин на Русі відображена у монографії “Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период...” О. Майорова⁹⁴. У центрі суспільно-політичного життя в давньоруський час тут є общини⁹⁵. Їхні лідери, бояри, обстоювали інтереси своїх общин⁹⁶. Суспільство було загалом демократичним, галицькі бояри до середини XIII ст. не утворили якоїсь замкнутої касты і відігравали загалом позитивну роль стосовно своєї общини⁹⁷. Князівські усобиці за такого бачення історичних процесів переважно були спричинені намаганням одних міських общин підкорити або ж утримати під своєю владою інші общини. Пониззя сприймали як частину Галицької землі, однак населення цього краю домоглося у першій половині XIII ст. незалежності від міської общини Галича. Військові походи на Пониззя були зумовлені намаганням Галича відновити контроль над “пригородом” Бакотою і її округою⁹⁸.

І. Винокур, інтерпретуючи історичний розвиток Бакоти, у спільній з П. Горішнім монографії “Бакота. Столиця давньоруського Пониззя” виклав, зокрема, своє розуміння історико-культурного розвитку Середнього Подністрів’я. На його думку, тут межували два союзи племен – тиверці й уличі. У IX–X ст. все Подністрів’я вже було в складі Київської Русі. Південні землі Галицько-Волинської землі сягали Дунайського Пониззя. Літописне Пониззя охоплювало територію середньої течії Дністра – землі в гирлі річок Ушиці, Смотрича, Збруча і Серета. Крім лівобережних, до Пониззя належали і правобережні подністровські поселення – Кучелмин, Плав, Хотень (Хотин), Василів, Онут. Північна межа Пониззя проходила приблизно по лінії Бар–Солобківці–Гусятин⁹⁹. У зазначеній монографії І. Винокур узагальнив і проаналізував інформацію про Бакотський скельний монастир, зробив переконливу, на наш погляд, схематичну реконструкцію його дерев’яної прибудови тощо.

---

⁹³ Паушто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 178; Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI–XIII вв. – М., 1955. – С. 200–206; Котляр М. Ф. Данило Галицкий. – С. 29; Толочко П. П. Историчні портрети: Із історії давньоруської та європейської політики X–XII ст. – К., 1990. – С. 223; Винокур І. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – С. 248.

⁹⁴ Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. – СПб., 2001. – 640 с.

⁹⁵ Там же. – С. 10.

⁹⁶ Там же. – С. 478–479.

⁹⁷ Там же. – С. 369.

⁹⁸ Там же. – С. 236–237, 468 и др.

⁹⁹ Винокур І. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – С. 245–246, 252–253.

Найзагальніші (що мають науково-популярний характер) відомості про господарство населення межиріччя Горині та Дністра в IX–XIII ст. викладені у навчальному посібнику С. Трубчанінова та І. Винокура “Історія Поділля та Південно-Східної Волині”¹⁰⁰. Питанням розвитку поховального обряду у давньоруський час на Центральному Поділлі та доповнення археологічної карти Дунаєвського району присвячені праці В. Захар’єва¹⁰¹. Особливо плідно дослідник попрацював над накопиченням фактичної інформації в ході розкопок давньоруських могильників у Сокільці, приділивши порівняно менше уваги її аналізу. Тож спеціальної аналітичної праці про розвиток поховального обряду в регіоні у давньоруський час, що ґрунтувалася б на зібраній і проаналізованій інформації про археологічні дослідження поховань і могильників у регіоні, так і не створено. Різним аспектам історії Пониззя (демографії, військово-політичним подіям тощо) приділив увагу в статтях та кандидатській дисертації О. Баженов¹⁰². Він же опублікував більш повнішу інформацію про результати розкопок С. Баженової на Глибівському городищі IX–XI ст.¹⁰³, а також уперше спробував визначити кількість населення лівобережжя Середнього Дністра в межиріччі Серету й Калюсу наприкінці XII–на початку XIII ст. (30–35 тис. осіб)¹⁰⁴.

Завдяки археологічному вивченню давньоруських пам’яток стало можливим глибше вивчати матеріальну культуру населення лівобережжя Середнього Подністров’я. Знайдені у регіоні старожитності використовували під час написання праць, у тому числі узагальнювальних, з історії

¹⁰⁰ Трубчанінов С. В., Винокур І. С. Історія Поділля та Південно-Східної Волині. Кн. І. – Кам’янець-Подільський, 1993. – С. 98–103.

¹⁰¹ Захар’єв В. А. Нові матеріали до археологічної карти Дунаєвщини // VIII Подільська іст.-краєзнав. конф. Тези доп. – Кам’янець-Подільський, 1990. – С. 61; Його ж. Нові археологічні об’єкти на території Дунаєвщини // АДУ 1991 року. – Луцьк, 1993. – С. 34–35; Його ж. Давньоруські могильники Центрального Поділля // Матеріали IX Подільської іст.-краєзнав. конф. – Кам’янець-Подільський, 1995. – С. 125–127; Його ж. До питання про подільський варіант давньоруського поховального обряду // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. – Хмельницький, 1995. – С. 243–249 та ін.

¹⁰² Баженов О. Л. Вплив торгівлі на формування міст у Середньому Подністров’ї // Давня і середньовічна історія України: Історико-археологічний збірник. – Кам’янець-Подільський, 2000. – С. 248–251; Його ж. Міста давньоруського Пониззя в літописах // УДЖ. – 2004. – № 6. – С. 112–121; Його ж. Давньоруське Пониззя середини XII – середини XIII ст.: соціально-економічний, військово-політичний і культурно-духовний аспекти: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 2005. – 20 с. та ін.

¹⁰³ Баженов О. Л. Глибівське давньоруське городище IX–XI ст. в Середньому Подністров’ї // Наук. праці Кам’янець-Подільського пед. ун-ту: іст. науки. – Кам’янець-Подільський, 2002. – Т. 8 (10). – С. 191–196.

¹⁰⁴ Баженов О. Л. Демографічні процеси на давньоруському Пониззі // Наук. праці Кам’янець-Подільського пед. ун-ту: Зб. за підсумками звітної наук. конф. викладачів і аспірантів. – Вип. 4. В 3 т. – Кам’янець-Подільський, 2005. – Т. 1. – С. 9–11.

давньоруської зброї¹⁰⁵, оборонної та житлової архітектури¹⁰⁶, ремесла¹⁰⁷, металопластики¹⁰⁸, розвитку поховального обряду¹⁰⁹. Проте в усіх цих працях є інформація лише про окремі знахідки чи археологічні пам'ятки регіону, що не дало змогу отримати цілісної картини історичного розвитку населення лівобережжя Середнього Подністров'я у давньоруський час. Для прикладу, залучення П. Раппопортом для аналізу давньоруської архітектури окремих матеріалів розкопок жител у Бакоті не дало змоги визначити загальні особливості й головні тенденції житлобудування на лівобережжі Середнього Дністра XII–XIII ст., оскільки ні цей дослідник, ні інші не ставили за мету зібрати увесь наявний матеріал про давньоруські житла регіону й проаналізувати його. Накопичені археологічні дані, що стосуються землеробства, тваринництва, промислів, ремесел, торгівлі теж не було узагальнено і схарактеризовано. На карті археологічних пам'яток IX–XIII ст. досліджуваного регіону І. Винокура та С. Трубочанінова, складеною на підставі даних довідника 1984 р.¹¹⁰, налічується трохи більше півсотні пам'яток різних типів (частину з них віднесено туди помилково), проте уже на час складання цієї карти давньоруських пам'яток на зазначеній території було відомо значно більше. Тож закономірно, що, наприклад, у статті О. Моця про історичний розвиток Середнього Подністров'я у давньоруський час динаміку розвитку населених пунктів регіону простежено за матеріалами картографування їх на Буковині¹¹¹.

Для вивчення матеріальної культури давньоруського населення досліджуваної території вагому роль відіграли результати розкопок та вивчення знайденого матеріалу на городищах XII–XIII ст. Гринчук (розкопки С. Пачкової) та Стара Ушиця (розкопки М. Кучери і П. Горішнього).

¹⁰⁵ *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли IX–XIII вв. // САИ. – 1966. – Вып. Е 2–36. – С. 84–85 та ін.

¹⁰⁶ *Раппопорт П. А.* Военное зодчество западно-русских земель X–XIV вв. – С. 18 та ін.; *Его же.* Древнерусское жилище // САИ. – 1975. – Вып. Е 1–32. – С. 29, 73; *Кучера М. П.* Городища // Археология Украинской РСР. – Киев, 1986. – Т. 3 – С. 384–386; *Його ж.* Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – С. 89 та ін.

¹⁰⁷ *Петрашенко В. О.* Кераміка та гончарна справа // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 114–115 та ін.

¹⁰⁸ *Корзухина Г. Ф., Пескова А. А.* Древнерусские энколпионы: Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв. – СПб., 2003. – С. 121 та ін.

¹⁰⁹ *Моця А. П.* Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. – Киев, 1990. – С. 137 та ін.

¹¹⁰ *Винокур І. С.* та ін. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – С. 22–108; *Винокур І. С., Горішний П. А.* Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – С. 277.

¹¹¹ *Моця О. П.* Середнє Подністров'я в давньоруський час // Давня і середньовічна історія України: Історико-археологічний збірник. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 246–247.

Наслідком статистичного опрацювання за методикою В. Генінга керамічного матеріалу з Гринчука стала ґрунтовна стаття С. Пачкової й В. Петрашенко “Вивчення кераміки давньоруського городища Гринчук”¹¹². У лабораторії київського Інституту археології методом металографічного аналізу були вивчені залізні вироби, знайдені у Гринчуку, після чого з’явилася ще одна цікава стаття С. Пачкової і В. Гопака “Залізообробне ремесло на городищі Гринчук”. Розкопки на цих городищах, зокрема, уперше дали змогу досить детально з’ясувати, як виглядали оборонні конструкції давньоруських фортець у регіоні¹¹³.

Проведені дослідження все ж залишили і невіршені або ж недостатньо вирішені проблеми. Наприклад, датування літописної фортеці Ушиця, обставини її виникнення й загибелі – проблеми, перспективні для глибшого вивчення й аналізу. Після розвідкового обстеження у 1963 р. городища літописного Каліуса й короткого його опису П. Раппопортом у науку практично не було додано нової археологічної інформації про це поселення. Літописна Бакота була об’єктом тривалих археологічних досліджень плеяди відомих науковців (І. Винокур, П. Горішній, М. Кучера та ін.), унаслідок чого отримано багато цінного матеріалу про місто й значно його проаналізовано¹¹⁴. Проте питання місця Бакоти в історії Подністрів’я й уточнення сторінок її середньовічного минулого, як і раніше, є на порядку денному. Вбачаємо також необхідність у перевірці окремих результатів дослідження столиці Пониззя, детальнішому з’ясуванні історії її вивчення і меж літописної області, центром якої вона була. Ще з ХІХ ст. початок формування історичної області Поділля історики пов’язували зі згаданим у давньоруському літописанні Пониззям¹¹⁵. У 2004 р. вийшла друком монографія О. Білецької “Поділля на зламі ХІV–ХV ст...”, де зроблено висновок, що початок формування історичної області Поділля припадає лише на другу половину ХІV ст.¹¹⁶ і, відповідно, літописне Пониззя та Поділля не мають послідовної територіально-адміністративної генетичної традиції. Тож назріла потреба перевірити й зазначений висновок, проаналізувавши роль Бакоти на Пониззі на підставі писемних джерел (зокрема тих, що раніше використовували лише для з’ясування минулого власне Поділля).

У межах досліджуваної території відомо три населені пункти, що фігурують у давньоруських літописах: Ушиця, Бакота і Каліус. В

¹¹² Пачкова С. П., Петрашенко В. О. Вивчення кераміки давньоруського городища біля с. Гринчук.

¹¹³ Пачкова С. П. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі // Археологія. – 1979. – № 32. – С. 78–96; Кучера М. П., Горішній П. А. Раскопки городища ХІІ–ХІІІ вв. у с. Старая Ушица.

¹¹⁴ Винокур І. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя.

¹¹⁵ Петров М. І. Подолия. Историческое описание. – С. 1–2 та ін.

¹¹⁶ Білецька О. Поділля на зламі ХІV–ХV ст.: до витоків формування історичної області. – Одеса, 2004. – С. 8.

історіографії уже давно є думка, що й сучасне місто Кам'янець-Подільський згадане у давньоруському літописанні – під назвою “Каменець”. Висновку, що згадані у літописах Каменці (їх було на Русі декілька) не можна ототожнювати з Кам'янцем-Подільським, після відповідного аналізу повідомлень літописів дослідники дійшли ще у XIX ст.¹¹⁷ Однак спроби прив'язки окремих літописних повідомлень про Каменець до Кам'янця-Подільського були й пізніше, зокрема, у другій половині XX ст.; їх робили авторитетні дослідники¹¹⁸. З огляду на це вбачаємо необхідність у перевірці нових аргументів на користь такої прив'язки.

Підрахунки О. Баженова кількості населення лівобережжя Середнього Дністра давньоруської доби¹¹⁹ породжують низку заперечень, передусім джерелознавчого характеру. Зокрема, нам невідоме джерело інформації про посад літописного Каліуса площею у 2,5 га, неясно на чому ґрунтується датування укріплень у Кучі, Лоївцях, Бразі давньоруським часом.

Майже половину відомих сьогодні давньоруських городищ лівобережжя Середнього Дністра залучено для аналізу й типологічної характеристики М. Кучерою у монографії “Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем” (1999). Усе ж поза увагою названого та інших науковців залишилася низка важливих аспектів, пов'язаних з особливостями функціонування укріплених і відкритих поселень регіону: середня їхня площа, комплексна характеристика оборонних конструкцій, природне тло, динаміка заселення. Попри наявність глибоких досліджень, що стосуються окремих пам'яток (Гринчук, Стара Ушиця, Бакота), в історіографії майже не аналізували археологічного матеріалу з пам'яток, досліджених розвідково; з об'єктивних чи суб'єктивних причин недостатньо використовували джерельну базу, накопичену у дорядянський час.

Загальні тенденції поселенського процесу у Верхньому та Середньому Подністров'ї (на території Тернопільської, Хмельницької, Вінницької, Чернівецької областей), у тому числі давньоруської доби, були висвітлені у

¹¹⁷ *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. – С. 145–146; *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – С. 6.

¹¹⁸ *Винокур І. С., Гуменюк С. К.* Археологічні пам'ятки Хмельниччини: Конспект лекції на допомогу студентам. – С. 31; *Винокур І. С., Петров М. Б.* Про час виникнення Кам'янця: погляди дослідників // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля: Наук. зб. Т. 1. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 53, 60; *Їх же.* Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект // Краєзнавство. – Кам'янець-Подільський, 1999. – № 1–4. – С. 12–13; *Їх же.* Кам'янець-Подільський кінця XII – початку XIII ст. за писемними та археологічними джерелами // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 4–5.

¹¹⁹ *Баженов О. Л.* Давньоруське Пониззя середини XII – середини XIII ст.: соціально-економічний, військово-політичний і культурно-духовний аспекти.

праці географів Л. Воропай і М. Куниці¹²⁰. Основні їхні висновки стосовно досліджуваного періоду, що спираються на студії археологів, такі. У VIII–IX ст. описувана територія була заселена слабко і нерівномірно (ізолювані гнізда поселень, між якими були незаселені простори). На початок XI–середину XIII ст. поселенський процес прискорився, населені пункти групувалися уздовж суходільних і водних шляхів. Монгольська навала зумовила появу населених пунктів у раніше не освоєних лісистих районах. На Поділлі переважало розташування поселень у долинах рік, передусім на низьких терасах¹²¹. Гадаємо, назріла потреба у перевірці та конкретизації цих загальних висновків, з'ясуванні особливостей процесів розселення в давньоруську добу в окремих регіонах (зокрема, на лівобережжі Середнього Дністра). Це потребує, зокрема, створення реєстру і археологічних карт давньоруських пам'яток з урахуванням результатів новітніх досліджень.

Для розуміння історико-культурних процесів IX–XIII ст. на лівобережжі Середнього Дністра важливе значення мають археологічні дослідження, проведені на суміжних територіях – Буковині¹²², колишній Болохівщині¹²³, Середньому Побужжі¹²⁴. Провідну роль в уточненні датування кераміки IX–XIV ст. у Середньому Подністров'ї (передусім це стосується території Північної Буковини) відіграли дослідження Б. Тимощука¹²⁵, згодом поглиблені С. Пивоваровим¹²⁶. Історичному розвитку населення досліджуваної території у час, що передував утворенню Київської Русі, присвячені праці В. Барана¹²⁷, І. Винокура¹²⁸, Л. Вакуленко, О. Приходнюка¹²⁹, Б. Строченя¹³⁰ та ін. Особливості природи Подільського

¹²⁰ *Воропай Л. И., Куница М. Н.* Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолии. Учебное пособие. – Черновцы, 1982. – 92 с.

¹²¹ Там же. – С. 52–53, 59 и др.

¹²² *Тимошук Б. О.* Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К., 1982. – 206 с.; *Михайлина Л. П.* Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. – Чернівці, 1997. – 143 с.; *Баран Я. В.* Слов'янська община. – К.; Чернівці, 2004. – 192 с.; *Пивоваров С. В.* Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці, 2006. – 300 с. та ін.

¹²³ *Якубовський В. І.* Скарби болохівської землі: Наукове видання. – Кам'янець-Подільський, 2003. – 159 с.; *Винокур І. С., Журко О. І., Мегей В. П., Якубовський В. І.* Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля. Вип. I. За матеріалами археологічних досліджень 1997–2003 років. – К.; Кам'янець-Подільський; Хмельницький; Старокостянтинів, 2004. – 208 с.

¹²⁴ *Хавлюк П. І.* Древньоруські городища на Південному Бузі // Слов'яно-руські старожитності. – К., 1969. – С. 156–174 та ін.

¹²⁵ *Тимошук Б. О.* Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – С. 14–36.

¹²⁶ *Пивоваров С. В.* Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – С. 46–52.

¹²⁷ *Баран В. Д.* Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян // Славяне на Днестре и Дунае. – Киев, 1983. – С. 5–48.

¹²⁸ *Винокур І. С.* Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського

Подністров'я найповніше схарактеризовано у колективній монографії за редакцією проф. К. Геренчука¹³¹, а також у праці Г. Денисика¹³². Там само висвітлено окремі аспекти палеоекології краю за історичний період.

Висновки:

1. В історії вивчення давньоруських археологічних пам'яток досліджуваного регіону можна виділити три етапи: 1) 70-ті роки XIX – 20-ті роки XX ст.; 2) 1945–1984 рр.; 3) 1985–2009 рр. Перший етап стосується часу становлення археології на теренах Російської імперії, коли в історичних дослідженнях значну роль відігравали представники церкви, роботу яких скеровувала Імператорська археологічна комісія. Другий етап характеризують значні роботи, пов'язані з будівництвом Дністровського водосховища. Він був найпродуктивнішим у плані проведення археологічних досліджень. Третій етап – це переважно археологічні розвідки, тоді як стаціонарних досліджень порівняно мало.

2. На різних етапах вивчення старожитностей були створені праці, що узагальнювали й систематизували інформацію про них: М. Сіماشкевича (1884), В. Гульдмана й Ю. Сіцінського (1901), кам'янець-подільських дослідників на чолі з І. Винокуром (1984.), автора цієї статті (2006).

3. У межах досліджуваної території археологічно найліпше вивчена смуга вздовж берега Дністра і береги його приток у нижній течії. Пам'ятки IX–XI ст. менше досліджені, ніж пам'ятки XII–XIII ст. Абсолютна більшість пам'яток відома лише за даними археологічних розвідок.

4. У XIX – 60-х роках XX ст. учені переважно осмислювали літописні повідомлення про події, що стосувалися досліджуваного регіону, принагідно використовуючи дані топоніміки та етнографії. Археологічний матеріал, хоч його і почали накопичувати ще наприкінці XIX ст., тривалий час відігравав другорядну роль в історичних реконструкціях. Тому, попри цінний науковий доробок, створений кількома поколіннями дослідників минулого регіону (Н. Молчановський, Ю. Сіцінський, І. Крип'якевич, П. Раппопорт, І. Винокур, М. Котляр, С. Пачкова, М. Кучера та ін.), деякі аспекти його історико-культурного розвитку в IX–XIII ст. й досі невирішені. Зокрема, досі немає (на підставі узагальнення відомих сьогодні джерел, у тому числі уже “призабутих” дореволюційних та їхнього аналізу) комплексної

межиріччя II–V ст. н. е. – К., 1972. – 180 с.; *Винокур І. С.* Черняхівська культура: витоки і доля. – Кам'янець-Подільський, 2000. – 376 с.

¹²⁹ *Приходнюк О. М.* Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст. н. е.). – К., 1975. – 156 с.; *Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М.* Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. – Киев, 1984. – 108 с.

¹³⁰ *Строценъ Б.* Черняхівська культура Західного Поділля. – Тернопіль, 2008. – 272 с.

¹³¹ *Природа Хмельницької області.* – Львів, 1980. – 152 с.

¹³² *Денисик Г. І.* Природна географія Поділля. – Вінниця, 1998. – 184 с.

характеристики давньоруських поселень зазначеного регіону, недостатньо простежено умови та динаміку його заселення протягом другої половини I–початку II тисячоліття, немає комплексної характеристики різних сфер господарської діяльності давньоруського населення регіону, а також розвитку поховального обряду. Названі проблеми залишаються “білими плямами” в історіографії Київської і Галицько-Волинської Русі, що зумовлює потребу у комплексній, регіональній за характером роботи, спрямованій на їхнє вирішення.

**THE HISTORY OF STUDING OF OLD RUSIAN PAST OF LEFT BANK OF
THE MIDDLE DNISTER REGION
(WITHIN KHMELNYTSKYI REGION'S BORDERS)**

Sergii MAIARCHAK

Khmelnytskyi department DE “OASU “Podilska archaeologia”

Podilska str., 93, Khmelnytskyi, 29000, Ukraine

e-mail: hmdpoasu@gmail.com

The history of studying of Old Rusian archaeological objects on Left Bank of the Middle Dnister region is began from 70-th years XIX-th century. During a long time, archaeological material for studying of past of this region during Old Rusian epoch is used not enough. Complex research of past of the region in IX–XIII-th centuries, which are based generally on comprehension of results of archaeological researches and finding material is needed.

Key words: Left Bank of the Middle Dnister region, Old Rusian, history of studying, historiography.

**ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ДРЕВНЕРУССКОГО ПРОШЛОГО
ЛЕВОБЕРЕЖЬЯ СРЕДНЕГО ПОДНЕСТРОВЬЯ
(В ПРЕДЕЛАХ ХМЕЛЬНИЦКОЙ ОБЛАСТИ)**

Сергей МАЯРЧАК

Хмельницкий отдел ДП “ОАСУ “Подольская археология”

ул. Подольская, 93, Хмельницкий, 29000, Украина

e-mail: hmdpoasu@gmail.com

История изучения древнерусских археологических памятников левобережья Среднего Поднестровья начинается с 70-х годов XIX в. На протяжении длительного времени археологический материал для изучения древнерусского прошлого региона использовали недостаточно. Назрела необходимость в комплексном исследовании прошлого региона IX–XIII вв., что базировалось бы в большей мере на осмыслении результатов проведенных археологических исследований и найденного материала.

Ключевые слова: левобережье Среднего Поднестровья, древнерусский, история изучения, историография.

Стаття надійшла до редколегії 16.05.2009

Прийнята до друку 25.05.2009